

Θρησκευτικός και Παιδαγωγικός Ἀνθρωπισμός στό ἔργο τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου*

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΛΗ**

Τὸ 1852 ὁ γνωστὸς λόγιος Δημήτριος Βικέλας ἐγκαθίσταται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Λονδίνο. Σ' αὐτὴ τὴν εὐρωπαϊκὴ μεγαλόπολη ζοῦσαν εὐκατάστατοι συγγενεῖς του, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνταν μὲ ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις. Στὰ ἀπομνημονεύματά του, ποὺ ἐκδόθηκαν στὴν Ἀθήνα τὸ χρόνο τοῦ θανάτου του τὸ 1908, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρει ὅτι ἤδη ὑπῆρχαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ εὐάριθμα μέλη ποὺ ἀπάρτιζαν τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τοῦ Λονδίνου. Ἦταν κυρίως νησιῶτες ἔμποροι καὶ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ἐξαιτίας τῶν ἄκρως ἐπισηφῶν συνθηκῶν διαβίωσης ποὺ δημιουργήθηκαν στοὺς τόπους κατοικίας τους, λόγω τῆς ἔναρξης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 ἐναντίον τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ. Μάλιστα, μεταξὺ τῶν ἄλλων, γράφει ὅτι «μόνιμος καὶ ὀριστικὴ ἔδρα τῆς Ἑλληνικῆς ἀποικίας ἔθεωρεῖτο τὸ City. Διὰ τοῦτο ἐκεῖ ἐκτίσθη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ ἐκκλησία, ἐν τῷ μέσῳ τῶν γραφείων καὶ τῶν κατοικιῶν τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, εἰς τὴν ὁδὸν London Wall (Τεῖχος τοῦ Λονδίνου), οὕτω λεγομένην διότι ἐπ' αὐτῆς ἔκειτο πρὸ αἰῶνων τὸ ἀρχαῖον τεῖχος τῆς πόλεως». Στὴ συνέχεια ὁ Βικέλας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «ἡ ἐκκλησία ἐκεῖνη κατηργήθη ἔκτοτε, ἐπὶ τοῦ χώρου ὅπου ἔκειτο ἐκτίσθησαν ἐμπορικὰ γραφεῖα, ἄλλος δὲ ὠραῖος ναὸς ἀνηγέρθη εἰς τὴν συνοικίαν Bayswater. Ἀλλὰ κατὰ τὸ 1852, καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἀκόμη, τὸ

* Ἐπεξεργασμένη μορφή κειμένου ὁμιλίας ποὺ ἐγινε στὸ Hellenic Centre τοῦ Λονδίνου στίς 28 Ἰανουαρίου 2014 στὸ πλαίσιο τοῦ ἐπίσημου πολυήμερου ἑορτασμοῦ πρὸς τιμὴν τῆς μνήμης τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Χριστιανικῶν Γραμμάτων. Ὁ ἐπίσημος αὐτὸς ἑορτασμός ὀργανώνεται κάθε χρόνο ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἀρχιεπισκοπὴ Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας.

** Ὁ Ἐμμανουὴλ Περσελῆς εἶναι Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

London Wall ἦτο τὸ κέντρον τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητος, καὶ ἀφοῦ οὐδεμία πλέον Ἑλληνικὴ οἰκογένεια ἔμενε κατοικοῦσα περὶ τὴν ἐκκλησίαν»¹.

Ὁ Δ. Βικέλας, συνεχίζοντας τὴν καταγραφή τῶν προσωπικῶν τοῦ ἀναμνήσεων ἀπὸ τὴ διαβίωσίν του καὶ τὴν ἐπιτυχή ἐπαγγελματικὴ του σταδιοδρομία στὸ Λονδίνο γιὰ σχεδὸν τρεῖς δεκαετίες, δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ ὅτι «πρώτη φροντίς τῶν ἐγκατασταθέντων εἰς τὸ Λονδίον Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων ἐν γένει Ἑλληνικῶν ἀποικιῶν, ὑπῆρξεν ἡ ἀνέγερσις ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία ἦτο καὶ εἶναι τὸ σύμβολον τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, -τῆς πατρίδος. Περὶ αὐτὴν συνδέονται καὶ συνονοῦνται οἱ ξενιτευμένοι Ἕλληνες, ὅσον καὶ ἂν τοὺς χωρίζῃ ἐνίοτε ἢ πρὸς τὸ ἐρίζειν ὀλεθρία κληρονομικὴ τάσις»².

Ἡ διαπίστωση τοῦ Δ. Βικέλα περὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς τοῦ συνεκτικοῦ κρικοῦ τῆς ἑλληνικῆς παροικίας τοῦ Λονδίνου, πού διατυπώθηκε πρὶν περὶπου ἕνα αἰῶνα, ἰσχύει ἀναλλοίωτη μέχρι σήμερα καὶ θὰ συνεχίσει νὰ ἰσχύει χωρὶς διακοπὴ ὅσο ὑφίσταται τέτοια παροικία σ' αὐτὴ τὴν πόλιν.

Ὁ οἰκοδομητικὸς θρησκευτικὸς, πνευματικὸς καὶ ἐθνικὸς ρόλος τῆς Ἐκκλησίας ἐπιτελεῖται διὰ μέσου τῆς διαρκοῦς καὶ συνεχοῦς παρουσίας καὶ δράσης τῶν ἐκπροσωποῦντων τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως κληρικῶν, μαζί μὲ τοὺς συνεργάτες τοὺς λαϊκοὺς καὶ ἐν γένει πιστοὺς, οἱ ὁποῖοι συναποτελοῦν τὸ πλήρωμα τῆς ἱστορικῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας. Ἡ πεφωτισμένη καὶ συνετὴ ἀρχιερατικὴ καὶ ποιμαντορικὴ διακυβέρνηση καὶ καθοδήγηση τῶν Ὀρθοδόξων χριστιανῶν τῆς γηραιᾶς Ἀλβιώνος ἀπὸ τὸ σεβασμιώτατο Ἀρχιεπίσκοπο Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας κ. Γρηγόριο ἐγγυᾶται τὴν ἀπρόσκοπτη προκοπὴ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας σ' αὐτὸν ἐδῶ τὸν τόπο, καθὼς καὶ τὴ διατήρηση, συνέχιση καὶ βίωση τῆς Ὀρθόδοξης πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἐλπίδας στὸ σύγχρονο χειμαζόμενο καὶ ἀνασφαλὴ κόσμον πού ζοῦμε.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτά, θεωρῶ ὡς ἔμπρακτη ὑλοποίηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴν πνευματικὴ οἰκοδομὴ τῶν μελῶν της, τὴν πρωτοβουλία τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Θυατείρων καὶ Μ. Βρετανίας, καὶ ἰδιαίτερα τοῦ σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου κ. Γρηγορίου, νὰ ἐφορτάζεται κάθε χρόνο, λαμπρὰ καὶ πανηγυρικὰ, μὲ πολυήμερες ἐκδηλώσεις ἐδῶ στὸ Λονδίνο, καθὼς καὶ σὲ

1. Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ, *Ἡ ζωὴ μου*, Ἀθήνα: Τὸ Βῆμα - Δημοσιογραφικὸς Ὄργανισμὸς Λαμπράκη, 2009, σ. 164-165.

2. Ὁ.π., σ. 268-269.

ἄλλες πόλεις τῶν ὁρίων τῆς ὡς ἄνω Ἀρχιεπισκοπῆς, ἡ μνήμη τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν καὶ ἡ συμβολή τους στὰ Ἑλληνικά καὶ Χριστιανικά Γράμματα. Στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ κύκλου τῶν ἐφορτασμῶν, ἡ πρόσκληση ἀπὸ τὸ σεβασμιώτατο καὶ λίαν ἀγαπητὸ Ἀρχιεπίσκοπο κ. Γρηγόριο νὰ συνεορτάσω καὶ ἐπικαιρὰ νὰ ὁμιλήσω στὸ ἐκλεκτὸ ἀποψινὸ ἀκροατήριο, ἀποτελεῖ ἰδιαίτερη τιμὴ γιὰ μένα καὶ τὴ σύζυγό μου.

* * *

Ἄν ἡ παιδεία, ἡ ἀλλιῶς, ἡ μόρφωση, ἀφορᾷ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο τὸν ἄνθρωπο, θὰ μπορούσαμε νὰ ὀρίσουμε τὴν ἔννοια αὐτὴ ὡς διαδικασία ποὺ κατὰ κύριο λόγο διακρίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι: α) ἐκεῖνο ποὺ μεταδίδεται σὲ ὄσους καὶ ὅσες τὸ ἐπιθυμοῦν καὶ διακαῶς τὸ ἐπιδιώκουν θεωρεῖται ὅτι ἔχει ἀξία (εἶναι ἀξιόλογο), β) ἡ μεταδιδόμενη ἀξία θὰ πρέπει νὰ συνεπάγεται γνώση καὶ κατανόηση καὶ κάποιο εἶδος «γνωστικῆς προοπτικῆς» ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιορίζεται ἀλλὰ ἀντίθετα ὀφείλει νὰ συμβάλλει στὴ διεύρυνση τῶν νοητικῶν, συναισθηματικῶν καὶ ἐν γένει πνευματικῶν ὀριζόντων τοῦ ὑποκειμένου ποὺ ὑφίσταται τὴν παιδευτικὴ διαδικασία καὶ γ) τὰ μέσα ποὺ τίθενται στὴν ὑπηρεσία τῆς παιδευτικῆς καὶ διδακτικῆς διαδικασίας θὰ πρέπει νὰ εἶναι σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνσυνείδητης καὶ ἐθελοντικῆς ἀποδοχῆς τους ἀπὸ τὰ ὑποκείμενα τῆς μόρφωσης, ὥστε ἀπρόσκοπτα καὶ χωρὶς ψυχολογικούς ἢ ἄλλους καταναγκασμούς νὰ συμβάλλουν (αὐτὰ τὰ μέσα) στὴ διαμόρφωση ἀξιοπρεποῦς, ἠθικῆς καὶ ὑπεύθυνης ἀνθρώπινης προσωπικότητος³.

Ἄν ὁ παραπάνω ὀρισμὸς τῆς παιδείας ἢ τῆς μόρφωσης ἀντανაკλᾷ ἓνα πρότυπο μορφωμένου ἀνθρώπου ποὺ γνωρίζει ἐπαρκῶς τὸ πῶς καὶ τὸ γιατί τῶν πραγμάτων, διαλέγεται, κρίνει, ἀξιολογεῖ, ξεχωρίζει τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ καὶ τελικὰ ἐπιλέγει τὸ καλὸ· σέβεται, συνεργάζεται, ἀνέχεται, ὑπομένει, αὐτοελέγχεται καὶ γενικὰ λειτουργεῖ καὶ συμπεριφέρεται μὲ κριτήριον τὴ δικαιοσύνη καὶ τὸ σεβασμὸ τοῦ ἑαυτοῦ του, τῆς φύσης καὶ τῶν ὑπόλοιπων συνανθρώπων του καὶ δὲν ἀποβλέπει μόνο στὴν ἱκανοποίησιν τοῦ προσωπικοῦ του συμφέροντος ἀλλὰ καὶ τοῦ συλλογικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸ τὸ πρότυπο μορφωμένου ἀνθρώπου ἐμφορεῖται ἀπὸ ἓνα αἰσιόδοξο, οἰκοδομητικὸ καὶ φιλελεύθερο ἀνθρωπισμὸ. Οἱ συνέπειες ἐνὸς τέτοιου ἀνθρωπισμοῦ σίγουρα ἀποκλείουν, ἢ τουλάχιστον ἐμποδίζουν σὲ μεγάλο βαθμὸ,

3. Βλ. R. S. PETERS, *Ethics and Education*, London: George Allen & Unwin, 1966, κυρίως τὸ κεφάλαιον I: «Criteria of Education», σ. 23-45.

έκδηλώσεις μισαλλοδοξίας, φανατισμοῦ, μεροληψίας, άναξιοκρατίας, άλλόγιστης σύγκρουσης, φθόνου, καχυποψίας και άλλων άρνητικῶν για την ανθρώπινη συμβίωση αισθημάτων και πράξεων.

Είναι, όμως, δυνατόν, κάτω άπ' αυτό τὸ οίονει σύγχρονο πρῖσμα θεώρησης τοῦ μορφωμένου ανθρώπου και τῆς πεποίθησης ὅτι αὐτὴ ἡ θεώρηση πληροῖ άρκούντως τις προϋποθέσεις ένός αισιόδοξου, οίκοδομητικοῦ και φιλελεύθερου άνθρωπισμοῦ, νά έντάξουμε τὸ ἔργο «τῶν τριῶν μεγίστων φωστήρων τῆς τρισηλίου θεότητος» Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου και Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου; Μποροῦμε, δηλαδή, νά ίσχυριστοῦμε ὅτι οἱ πατέρες αὐτοὶ ὑποστηρίζουν, μέσα άπό τὴ ζωὴ και τὸ ἔργο τους, ὄρισμένα βασικά τουλάχιστον χαρακτηριστικά ένός άνθρωπισμοῦ, ἡ άλλιῶς ένός θρησκευτικοῦ και φιλοσοφικοῦ προτάγματος, πού ένδιαφέρεται περισσότερο για τὴν εἰρηνική συμβίωση τῶν ανθρώπων και τὴν αντιμετώπιση και ρύθμιση τῶν άτομικῶν και κοινωνικῶν διαφορῶν και διαφοροποιήσεων με τρόπο ὅπου πρωταρχικό ρόλο παίζει ἡ λογική, ἡ ἔλευθερία, ἡ δικαιοσύνη και ὄχι τὸ ὀρμέφυτο ἔνστικτο ἡ άπλῶς ἡ άτομικὴ ίκανοποίηση και τὸ άτομικὸ συμφέρον; Και σὲ τελευταία άνάλυση εἶναι ὄλ' αὐτὰ πού οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες δίδαξαν και ἔγραψαν χρῆσιμα για τὸ σημερινὸ άνθρωπο και σὲ ποιὸ βαθμό;

Στὰ ἔρωτήματα αὐτὰ θεωρῶ ὅτι ἡ άπάντηση εἶναι άπόλυτα θετική. Και αὐτό, γιατί οἱ τρεῖς μεγάλοι πατέρες τῆς Ἐκκλησίας μας, τηρουμένων τῶν αναλογιῶν τῆς μεγάλης χωροχρονικῆς άπόστασης πού μεσολαβεῖ μεταξύ τῆς ἔποχῆς πού ἔζησαν και ἔδρασαν και τῆς σημερινῆς, μάς ἔχουν ὑποθηκεῦσει με σημαντικό άριθμὸ γραπτῶν πνευματικῶν παρακαταθηκῶν (έννοῶ κυρίως τὰ συγγράμματά τους) πού άνεπιφύλακτα ὑποστηρίζουν μιὰ τέτοια θετικὴ άπάντηση. Ἡ μόνη, πιθανῶς, σημαντικὴ διαφορά μεταξύ ένός σύγχρονου τύπου μορφωμένου ανθρώπου και ένός τύπου χριστιανοῦ, πού εὐαγγελίζονται οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες, εἶναι ὅτι ὁ πρωταρχικὸς και τελικὸς σκοπὸς τῆς μόρφωσης δέν εἶναι αὐτοσκοπὸς άλλὰ ἡ συνένωση τοῦ πιστοῦ με τὸ Θεό, με άλλα λόγια ἡ θέωση. Ἡ συνένωση αὐτὴ για τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχες ἐπιτυγχάνεται, χωρὶς άμφιβολία, μεταξύ τῶν άλλων, με τὴν ἐπιδίωξη και ἐπιτέλεση τῶν χριστιανικῶν ἀρετῶν.

Οἱ χριστιανικὲς ἀρετὲς βασίζονται στην πίστη τῆς ένσάρκωσης τοῦ δεύτερου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, τοῦ Υἱοῦ και Λόγου τοῦ Θεοῦ, για τὴ σωτηρία τοῦ ανθρώπου και κατ' ακολουθίαν ὀλόκληρης τῆς κτίσης. Ταυτόχρονα, ὅμως, ἡ χριστιανικὴ ἀρετολογία άντλεῖ ἔμπνευση και παραδείγματα άπό τὴν πλούσια άνθρωπιστικὴ παράδοση τῆς άρχαίας Ἑλλάδας. Μιὰς παράδοσης

πού, κατά κοινή όμολογία, δέν άφησε τούς Τρεῖς Ίεράρχες άσυγκίνητους καί άνεπηρέαστους στή διαμόρφωση τών δικών τους θρησκευτικών θεωρήσεων καί πράξεων ως άτομων καί ως ήγετικών στελεχών τής χριστιανικής Έκκλησίας.

Μέ αυτά τά δεδομένα, άν οί άνθρωπιστικές άξιες, πού άποτελοϋν άναπόσπαστο μέρος τής έννοιαι του σύγχρονου τύπου του μορφωμένου άνθρώπου, εῖναι άποδεκτές άπό τόν χριστιανισμό –πού άσφαλώς εῖναι, άρκεί σέ όλες αυτές νά προσθέσουμε ως πρώτη καί βασική τήν άρετή τής άγάπης, καθώς καί τις άρετές τής αυταπάρησης, τής ταπεινώσης, τής άνιδιοτέλειαι κ.ά.– αυτό σημαίνει ότι ό σύγχρονος αισιόδοξος, οίκοδομητικός καί φιλελεύθερος άνθρωπισμός, όπως τόν όνόμασα, φαίνεται ότι έχει βαθιές ρίζες στή μακροαίωνη ευρωπαϊκή θρησκευτική χριστιανική παράδοση.

Ός δείγμα τής πρωτοπόρας καί καθοριστικής θετικής στάσης τών Τριών Ίεραρχών άπέναντι στή σημασία καί τήν άξία του άνθρώπου καί τών μέσων πού χρησιμοποιεί για τή διαμόρφωση κατάλληλων συνθηκών επιβίωσης, διατήρησης καί συνέχισης τών επιτευγμάτων του –ιδιαίτερα μέσω του προφορικού καί του γραπτού λόγου, καθώς καί τών εικαστικών καί άλλων τεχνών, δηλαδή τής λογοτεχνίας, τής θρησκείαι, τής τέχνης, τής επιστήμης καί τής τεχνολογίας- θά μπορούσα ν' άναφέρω, κατ' άρχάς, τόν άκόλουθο παράθεμα άπό τήν όμιλία του Μ. Βασιλείου μέ τόν τίτλο «Πρόσεχε σεαυτῶ». Σ' αυτή τήν όμιλία ό Μ. Βασίλειος, μεταξύ τών άλλων, επισημαίνει:

«Εῖσαι λοιπόν άνθρωπος· τόν μόνον θεόπλαστον άπό τά ζωα... Ἔλαβες ψυχήν νοεράν μέ τήν όποίαν στοχάζεσαι τόν Θεόν, μέ τόν λογισμόν κατανοεῖς τήν φύσιν τών όντων, δρέπεις τόν γλυκύτατον καρπόν τής σοφίας. Όλα τά χερσαῖα ζωα καί ήμερα καί άγρια, όλα όσα ζοϋν καί τρέφονται εῖς τά νερά καί όσα πετοϋν εῖς αὐτόν τόν άέρα, εῖναι δοϋλα καί υποχείριά σου. Σὺ δέν εφεϋρες τέχνας, δέν ίδρυσες πόλεις καί δέν επενόησες όλα όσα εῖναι αναγκαῖα καί όσα προορίζονται διά τρυφήλην ζωήν; Δέν σοῦ εῖναι βατά τά πελάγη έξ αίτίας τής λογικῆς; Ἡ ξηρά καί ή θάλασσα δέν ύπηρετοϋν τήν ζωήν σου; Ὁ άέρας καί ό οϋρανός καί τά συστήματα τών άστέρων δέν σοῦ επιδεικνύουν τήν τάξιν των;...»⁴.

Ἡ στάση αυτή του Μ. Βασιλείου για τόν άνθρωπο δέν εῖναι μοναδική οϋτε περιορίζεται μόνο σ' ένα χριστιανό πατέρα τής Έκκλησίας. Τά παραδείγματα

4. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ, *Πρόσεχε σεαυτῶ*, Ἄπαντα τά έργα, 6, Ὅμιλία καί λόγοι, εισαγωγή - κείμενον - μετάφρασις - σχόλια υπό Β. Ψευτογκά, Θεσσαλονίκη: Πατερικά Έκδόσεις «Γρηγόριος ό Παλαμῆς», 1973, σ. 235, 237.

είναι πολλά και ιδιαίτερα πλούσια όταν πρόκειται ν' άντληθοῦν ἀπὸ τὰ συγγράμματα καὶ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες σέβονται καὶ τιμοῦν τὴν ἀρχαιοελληνικὴ παιδεία καὶ μόρφωση, τὸν πολιτισμὸ καὶ ἐν γένει τὰ ἑλληνικὰ γράμματα στὸ βαθμὸ πού ἀποτελοῦν τὸ ὄχημα στὴν κατανόηση καὶ βίωση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Σ' ἓνα ἄλλο, ἀρκετὰ γνωστὸ, ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου μὲ τὸν τίτλο «Πρὸς τοὺς νέους, ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», συμβουλεύει ὑπεύθυνα καὶ πατρικῶς, πιθανῶς τ' ἀνίψια του, νὰ μὴ φοβοῦνται τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων (ποιητῶν, πεζογράφων, ρητόρων). Ἀρκεῖ αὐτὴ ἡ μελέτη νὰ γίνεται μὲ κριτικὸ πνεῦμα. Ο Μ. Βασίλειος ἄπτεται ἑνὸς μεγάλου καὶ ἐπίμαχου θέματος τῆς ἐποχῆς του. Εἶναι τὸ θέμα τῆς σχέσης ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ. Ἡ συμβουλὴ πού δίδει στ' ἀνίψια του, καὶ μέσῳ αὐτῶν σὲ ὄλους τοὺς χριστιανοὺς ὄλων τῶν ἐποχῶν, τάξεων καὶ ἡλικιῶν, εἶναι βαρυσήμαντη καὶ ἀξιοπρόσεκτη.

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Μ. Βασίλειος συνιστᾷ ὄχι φυγομαχία μπροστὰ στὴ θύραθεν γνώση καὶ τίς τυχόν ἐπιδράσεις πού αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει πάνω στὸν ἀνθρώπινο χαρακτήρα καὶ τὴ συμπεριφορὰ. Ἐκεῖνο πού προέχει, κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο, εἶναι ἡ ἔνταξη καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς θύραθεν γνώσης στὸ γενικὸ σκοπὸ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς εἶναι νὰ ἐπιτύχει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἔνωση του μὲ τὸ Θεό, δηλαδὴ τὴ θέωση. Στὴν πράξη αὐτὸ σημαίνει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐπιλογὴ καὶ ἐπιτέλεση, ἐκ μέρους τοῦ πιστοῦ χριστιανοῦ, ἐνάρετων πράξεων κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων τῆς πίστεως. Στὴ διαδικασίᾳ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἐπιλέγονται προσεκτικὰ καὶ μετὰ λόγου γνώσεως ἐκεῖνες οἱ ἀρετὲς πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων καὶ συντελοῦν στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ πρόοδο τοῦ χριστιανοῦ. Ἐπομένως, θὰ πρέπει νὰ ἐπιλέγονται οἱ ἀρετὲς ἐκεῖνες πού δὲ συγκρούονται ἀπευθείας μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τίς ἐπιταγὲς τοῦ χριστιανικοῦ εὐαγγελίου.

Ὁ Μ. Βασίλειος, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρει:

«Στὴ μέλλουσα ζωὴ μᾶς ὀδηγοῦν τὰ Ἱερὰ Βιβλία, μὲ διδασκαλία μυστηριώδη. Ἔως ὅτου ὁμως ἡ ἡλικία σᾶς ἐπιτρέψη νὰ ἐννοήσετε τὸ βάθος αὐτῆς τῆς διδασκαλίας, καλὸ εἶναι νὰ προοιμιάσετε τὴν ψυχὴν σας, μὲ ἄλλα βιβλία, πού δὲν εἶναι ἐντελῶς διαφορητικά, ἀλλὰ μοιάζουν μὲ σκιὲς καὶ καθρέφτες τῶν Ἱερῶν βιβλίων... Καὶ μεῖς λοιπόν... πρόκειται νὰ κάνουμε ἓναν ἀγῶνα, καὶ μάλιστα τὸν πιὸ μεγάλο, καὶ γιὰ νὰ τὸν κερδίσουμε, πρέπει νὰ ἐργασθοῦμε καὶ νὰ κάνουμε ὅ,τι μποροῦμε: νὰ διαβάσουμε τὰ ἔργα ποιητῶν, πεζογράφων καὶ ρητόρων καὶ νὰ ἐξοικειωθοῦμε μὲ αὐτούς, καθὼς καὶ μὲ κάθε ἄνθρωπο, πού μπορεῖ νὰ εἶναι

ὠφέλιμος στὴν ψυχὴ μας... Ἐάν θέλουμε νὰ σχηματίσουμε καθαρὴ γνώμη γιὰ τὴν ἀρετὴ, πρέπει πρῶτα νὰ ὑποβληθοῦμε στὴν προκαταρκτικὴ διαδικασίαν, νὰ προετοιμασθοῦμε, νὰ πλησιάσουμε τὴν ἀρχαία σοφία, καὶ ὕστερα νὰ προσπαθήσουμε νὰ ἐννοήσουμε τὸ μυστήριον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας...

Ἐάν λοιπὸν ὑπάρχη συγγένεια στὶς δύο αὐτὲς πηγὲς σοφίας [τῆ χριστιανικῆ καὶ τῆ θύραθεν], εἶναι φανερὰ ὠφέλιμη ἡ γνώση τους. Ἐάν δὲν ὑπάρχη, καὶ πάλι χρήσιμο εἶναι νὰ τὶς παραλληλίσουμε, γιατί τότε θὰ φανῆ ἡ διαφορὰ τους, καὶ θὰ βεβαιωθῆ τί εἶναι τὸ καλύτερον... Ἐπὶ τὰ ἔργα τους [τῶν ἀρχαίων συγγραφέων] λοιπὸν, ἐκεῖνο τὸ μέρος θὰ δεχθοῦμε, πού ἐπαινεῖ τὴν ἀρετὴ καὶ κατηγορεῖ τὴν κακία...

Κι ἐμεῖς λοιπὸν, ἂν θέλουμε νὰ εἴμαστε γνωστικοί, θὰ πάρομε μόνον ὅσα εἶναι σχετικὰ μὲ τὴν Ἀλήθεια, καὶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ τὰ ἀφίσουμε κατὰ μέρος. Ὅπως ἀπὸ τὴν τριανταφυλλία, κόβουμε μόνον τὸ ρόδο καὶ ἀποφεύγουμε τ' ἀγκάθια, ἔτσι καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, θὰ πάρομε ὅ,τι μᾶς εἶναι χρήσιμο καὶ θὰ προφυλαχθοῦμε ἀπὸ τὰ βλαβερά»⁵.

Στὸ ἴδιο πνεῦμα κινεῖται καὶ ὁ ἕτερος τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός. Σὲ λόγον του μὲ τὸν τίτλον «Λόγος ΜΓ' εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος», πού ἐκφωνήθηκε μὲ ἀφορμὴ τὸ θάνατον τοῦ φίλου καὶ συμφοιτητῆ του στὴν Ἀθήνα Μ. Βασιλείου, ἀναφέρεται στὴν ἀξία τῆς (ἀρχαιο)ἐλληνικῆς παιδείας, γνώσης καὶ πολιτισμοῦ γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ διαμόρφωση τοῦ χριστιανοῦ. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Γρηγόριος ἀναφέρει:

«Ἐχω δὲ τὴν γνώμην ὅτι ἔχει γίνεσθαι παραδεκτὸν ἀπὸ ὅλους τοὺς λογικοὺς ἀνθρώπους, ὅτι ἡ παιδεία κατέχει τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων ἀγαθῶν, ὅχι μόνον δὲ αὐτὴ ἡ ἰδικὴ μας (χριστιανικὴ) καὶ εὐγενεστέρα, ...ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξωτερικὴ (θύραθεν), τὴν ὁποῖαν πολλοὶ χριστιανοὶ ἀπορρίπτουν ὡς ἐπικίνδυνον καὶ βλαβεράν καὶ ἀπομακρύνουσιν ἀπὸ τὸν Θεόν, χωρὶς νὰ κρίνουν καλῶς...

Ἐκ τῆς παιδείας ἐκείνης [τῆς θύραθεν] ὅ,τι μᾶς βοηθεῖ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς φύσεως καὶ εἰς ἐρμηνεῖαν τῶν φαινομένων τὸ δεχόμεθα εὐχαρίστως· ὅ,τι ὅμως

5. Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Μορφὲς ἀπὸ τὸν Τέταρτον αἰῶνα μ.Χ. Ἱστορικὴ εἰσαγωγή σὸ «Λόγον πρὸς τοὺς νέους» τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖο τῆς «Ἐστίας», 1980, δευτέρη ἔκδοσις, σ. 235, 237, 239, 241. Βλ. καὶ Α. G. Holder, «Saint Basil the Great on Secular Education and Christian Virtue», *Religious Education. The official journal of the Religious Education Association*, 87 (1992), 3, σ. 395-415.

ὀδηγεῖ εἰς τὴν παραδοχὴν δαιμόνων καὶ τὴν πλάνην καὶ τὸν βυθὸν τῆς ἀπωλείας, τὸ ἀπορρίπτομεν χωρὶς νὰ παραλείψω νὰ τονίσω, ὅτι καὶ ἀπὸ αὐτὰ δύναται νὰ προκύψῃ ὠφέλεια εἰς τὸ νὰ εἴμεθα εὐσεβεῖς, διδασκόμενοι τὸ καλὸν ἀπὸ τὸ κακὸν καὶ ἐνισχύοντες τὴν ἰδικὴν μας πνευματικὴν κατάρτισιν ἐκ τῆς ἀδυναμίας ἐκείνης.

Δὲν πρέπει, λοιπόν, νὰ καταδικάζωμεν τὴν (ἔξωθεν) παιδείαν ἐπειδὴ ἀρέσει αὐτὸ εἰς μερικοὺς· ἀλλὰ ὀφείλομεν νὰ θεωρῶμεν ὡς ἀνοήτους καὶ ἀγραμμάτους ὅσοι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον σκέπτονται, διότι αὐτοὶ θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἶναι ὅλοι γενικῶς ὅμοιοι τῶν, ὥστε μέσα εἰς τὴν γενικὴν ἀμάθειαν νὰ καλύπτεται ὁ ἰδιωτικὸς τῶν βίος, καὶ νὰ ἀποφεύγουν τὸν ἔλεγχον τῆς ἀπαιδευσίας τῶν»⁶.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, στὴν πραγματεία μὲ τὸν τίτλο «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῆς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα» συστηματοποιεῖ ιδέες, ἀντιλήψεις καὶ πρακτικὲς ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα χριστιανικῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων⁷. Πολλὲς θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς ἀρχές, πάνω στὶς ὁποῖες βασίζεται αὐτὴ ἡ καθαρὰ παιδαγωγικὴ πραγματεία τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀντλοῦν τὸ νομιμοποιητικὸ τους χαρακτήρα ἀπὸ τὸν παιδαγωγικὸ πολιτισμὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ εἰδικότερα τοῦ ἑλληνιστικοῦ παιδαγωγικοκοινωνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προτεινόμενης παιδαγωγικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν τῶν χριστιανικῶν οἰκογενειῶν ἔγκειται στὴν ἔμφραση ποὺ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀποδίδει στὸ ἀσκητικὸ χριστιανικὸ ἰδεώδες⁸.

6. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασίλειον*, εἰσαγωγή - κείμενον - μετάφρασις - σχόλια ὑπὸ Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, Ἀθήναι: Ἐκδόσεις Γρηγόρη, χ.χ., σ. 35-37.

7. Γιὰ τὸ θέμα τῆς γνησιότητος τῆς πραγματείας καὶ γιὰ τὴν παιδαγωγικὴ τῆς σημασία, βλ. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *Ἰωάννου Χρυσοστόμου (Παιδαγωγικά), Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῆς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα*, ἀρχαῖον κείμενον - εἰσαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις, ἐν Ἀθήναις: Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Πάπυρος, 1940· Β. Κ. ΞΕΑΡΧΟΣ, *Ἡ γνησιότης τῆς συγγραφῆς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «Περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῆς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα»*, ἐν Ἀθήναις (ἀνατύπωσις ἐκ τῆς Θεολογίας, τόμ. ΙΘ', 1941-1948). Βλ. ἐπίσης ΟΤΤΟΡΙΝΟ ΡΑΣΚΑΤΟ, *Οἱ λαῖκοι κατὰ τὸν Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο. Στὴν Ἐκκλησίαν, στὴν οἰκογένειαν καὶ στὴν πόλιν*, μτφρ. - ἐπιμ. ἔκδοσις Κ. Ἀκανθοπούλου, Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Βάνιας, 2006, ἰδιαίτερα σ. 147-214.

8. Περισσότερα γιὰ τὸ θέμα τοῦ χριστιανικοῦ ἀσκητικοῦ ἰδεώδους τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰ. Χρυσοστόμου, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Ε. Π. ΠΕΡΣΕΛΗΣ, «Χριστιανικὴ παιδεία καὶ οἰκογενειακὴ ἀγωγή κατὰ τὸν ἱερό Χρυσόστομο», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. ΛΕ', 2000, σ. 393-410.

Σύμφωνα με τὸ ιδεῶδες αὐτὸ διαμορφώθηκε, τελικὰ, ἡ χριστιανικὴ σκέψη καὶ συμπεριφορὰ τοῦ Χρυσοστόμου. Μιὰ σκέψη καὶ συμπεριφορὰ ποὺ ἐμπνεόταν ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἀρετὲς τῆς ἀπόλυτης ἀξίας ἀπέναντι στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα, τὴν ἀνιδιοτελῆ ἀγάπη πρὸς τὸ Θεὸ καὶ τὸ συνάνθρωπο, τὴν προσευχὴ, τὴν ἐλπίδα, τὴ θυσία, τὴν ταπεινοφροσύνη, τὴν ὀλιγάρκεια, τὴν παρρησία καὶ τὸ θάρρος γιὰ τὴν πίστη του στὸ Θεὸ καὶ τὴ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας, κ.ἄ.

Τὸ μοναχικὸ ιδεῶδες, ἐπομένως, ὁδήγησε τὸν Χρυσόστομο νὰ προτείνει τρόπους ἀνατροφῆς. Κύριο γνῶρισμα τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς ὄφειλε νὰ εἶναι ἡ ἐνταξίη τῶν νεαρῶν χριστιανῶν σὲ μιὰ κοινωρία, ὅπου θὰ ἔπρεπε νὰ κυριαρχοῦν τὰ ιδεῶδη τῆς δοκιμασμένης ἐνάρετης ζωῆς τῶν μοναχῶν καὶ ν' ἀποκηρύσσονται ὅλες ἐκεῖνες οἱ βλαβερὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ὁδηγοῦν σὲ ἀπομάκρυνση τοῦ χριστιανοῦ ἀπὸ τὸν προορισμὸ του ποὺ εἶναι ἡ σωτηρία τῆς ψυχῆς του καὶ ἡ ἔνωσή του μετὰ τὸ Θεό.

Μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα ὁ Χρυσόστομος ἀδυνατοῦσε ν' ἀποδεχτεῖ τὸν τρόπο καὶ τὴ συμπεριφορὰ πολλῶν συμπατριωτῶν τοῦ Ἀντιοχείων, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦσαν ἓνα πρότυπο ζωῆς ποὺ παρουσίαζε πολλὲς καὶ σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸ πρότυπο τοῦ χριστιανοῦ ποὺ ἐκεῖνος εἶχε ὀραματιστεῖ καὶ συνεχῶς καὶ διαρκῶς βίωνε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἀντιτίθεται στίς κάθε εἶδους ἐθνικὲς τελετὲς καὶ τὶς ματαιόδοξες ἐκδηλώσεις τῶν μετεχόντων σ' αὐτὲς νεόπλουτων χριστιανῶν Ἀντιοχείων.

Μὲ τὸ ἴδιο σκεπτικὸ, ὁ Χρυσόστομος καυτηριάζει τὴν κενοδοξία χρησιμοποιοῦντας τὸ παράδειγμα ἐνὸς εὐποροῦ πολίτη, ὁ ὁποῖος –κατὰ τὶς συνήθειες τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ ἐθνικοῦ κόσμου– ὑπῆρξε χορηγὸς θεατρικῶν παραστάσεων. Ὁ πολίτης αὐτὸς ἀπερίσκεπτα καὶ μόνον ἀπὸ ματαιοδοξία, κατὰ τὸν ἱερὸ πατέρα, προσέφερε τὶς χορηγίες. Ἡ πράξι του, ὅμως, αὐτὴ εἶχε τραγικὸ ἀποτέλεσμα. Ὁ χορηγὸς πτώχευσε καὶ τότε εἰσέπραξε τὴν περιφρόνηση καὶ τὴν κατακραυγὴ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι προηγουμένως τὸν ἐπευφήμουν γιὰ τὶς γενναιοόδωρες χορηγίες του!

Μὲ ἓνα ἄλλο παράδειγμα ποὺ ἀναφέρεται στοὺς χορηγοὺς τῶν λαϊκῶν ἐορτῶν τῶν πόλεων, ὁ Χρυσόστομος καταφέρεται ἐναντίον τῆς ἀπερίσκεπτης κατάχρησης χρημάτων μετὰ μόνον σκοπὸ τὴν προσωπικὴ προβολὴ καὶ τὴ ματαιοδοξία τῶν χορηγῶν. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δὲν μπορεῖ ν' ἀνεχθεῖ τὶς ἄσκοπες σπατάλες χρημάτων, ὅταν μάλιστα αὐτὰ τὰ χρήματα δὲ διατίθενται πρὸς ὄφελος καὶ ἀνακούφιση τῶν ἀναξιοπαθούντων συνανθρώπων, ἀλλὰ γιὰ ἐφήμερες διασκεδάσεις.

Ἐπιπλέον, ὁ Χρυσόστομος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ καταδικάζει καὶ τὸ εἰδωλολατρικὸ καὶ ἔθνικὸ πνεῦμα ποῦ διεῖπε τὶς ἐνέργειες τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἀναφέρει στὰ παραδείγματά του. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ ἦταν διαμετρικὰ ἀντίθετο μὲ τὸ προβαλλόμενο τὸν 4^ο αἰῶνα χριστιανικὸ πνεῦμα τῆς ἀλληλεγγύης, φιλανθρωπίας καὶ ἐλεημοσύνης μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐπικράτειας⁹.

Μὲ ἀφορμὴ διάχυτα στὴν κοινωνία τῆς Ἀντιόχειας σχόλια γιὰ τὸν πολυτελεῖ τρόπο ζωῆς ὀρισμένων ἀνθρώπων, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος συμπεραίνει τ' ἀκόλουθα:

«Ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μᾶς ἐξασφαλίζουν πραγματικὴν ἀξίαν εἶναι ἡ ταπεινότης, ἡ καταφρόνησις τῶν χρημάτων, ἡ καταφρόνησις τῆς δόξης, ἡ ἀδιαφορία διὰ τὴν τιμὴν τῶν πολλῶν, ἡ περιφρόνησις τῶν ἀνθρωπίνων, ἡ φιλοπτωχεία, ἡ ἐξύψωσις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου διὰ τῆς ἀρετῆς. Ὅλα αὐτὰ φέρουν ὑπόληψιν, δόξαν, τιμὴν»¹⁰.

Μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος τῆς κενοδοξίας ὁ Χρυσόστομος εἰσέρχεται στὸ θέμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ γονεῖς θὰ πρέπει ν' ἀνατρέφουν τὰ παιδιά τους. Ἀφοῦ τονίσει τὴν ἀνάγκη, σύμφωνα μὲ τὶς συνήθειες τῆς ἐποχῆς, οἱ γονεῖς νὰ ἐπιλέγουν σῶφρονες παιδαγωγοὺς γιὰ τὴν ἀνατροφή τῶν παιδιῶν τους ἀπὸ τὴ νηπιακὴ κιόλας ἡλικία, ὁ Χρυσόστομος ἐπιπλήττει ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς γονεῖς καὶ διαμαρτύρεται ἐντονότατα ἐπειδὴ αὐτοὶ ἀδιαφοροῦν νὰ διδάξουν τὰ παιδιά τους νὰ καταφρονοῦν τὰ χρήματα καὶ τὴν ἐφήμερη δόξα¹¹.

9. Πρὸβλ. τὴ διεισδυτικὴ ἐπισημάνση τῶν εἰδοποιῶν διαφορῶν στὴν προτεραιότητα τῶν θρησκευτικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀξιῶν μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ εἰδωλολατρικῆς κοινωνίας τοῦ μεσογειακοῦ κυρίως χώρου τὸν 3^ο καὶ 4^ο μ.Χ. αἰῶνα στὸ PETER BROWN, *Ὁ κόσμος τῆς ὑστερῆς ἀρχαιότητος 150-750 μ.Χ.*, μτφρ. Ἐ. Σταμπόγλη, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια, 1998, δευτέρη ἔκδοση, κυρίως σ. 71-73 καὶ 115-116. Ἐπίσης γιὰ τὸ θέμα τῆς διαφοροποίησης τῶν ἀρχῶν τῆς διαπαιδαγώγησης ποῦ παρατηρεῖται μεταξὺ ἐθνικῶν καὶ χριστιανῶν τὴν ἴδια περίοδο, βλ. Δ. Ι. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, *Παιδαγωγός. Ἡ ἠθικὴ διαπαιδαγώγηση στὴν ὑστερὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε., 1994.

10. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 37. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Δ. Ν. Μωραΐτη θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς ὑπὸ συζήτηση πραγματείας τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Β. Κ. Ἐξάρχο μὲ τὸν τίτλο: *Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Περὶ κενοδοξίας καὶ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων* («Περὶ κενοδοξίας· καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεῖς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα»), νεοελληνικὴ ἀπόδοσις ὑπὸ Βασ. Κ. Ἐξάρχου, Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστήρ» Ἀλ. & Ε. Παπαδημητρίου, 1947.

11. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, *ὁ.π.*, σ. 41.

Ὁ Χρυσόστομος μάλιστα θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀδιάφορη στάση τῶν γονέων εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες αἰτίες τοῦ κακοῦ στὸν κόσμον («ἐκεῖθεν ἡ κακία δυσανάρπαστος»). Γι' αὐτὸ δὲν ἀρκεῖ, τονίζει, οἱ γονεῖς νὰ ἐνδιαφέρονται μόνο γιὰ τὸ πῶς θὰ ἐκπαιδεύσουν τὰ παιδιά τους στὶς καλὲς τέχνες καὶ τὰ γράμματα καὶ παντελῶς ν' ἀδιαφοροῦν «ὅπως τὴν ψυχὴν ἀσκηθεῖν» (πῶς θὰ μορφωθῇ ἡ ψυχὴ των)¹².

Οἱ γονεῖς, λοιπόν, ὀφείλουν νὰ εἰσάγουν καὶ νὰ ἐθίζουν τὰ παιδιά τους –ἀπὸ τὴν μικρὴ καὶ τρυφερὴ ἀκόμη ἡλικία– στὶς ἀρετὲς τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς ἀσκήσεως καὶ ζωῆς. Ἡ παιδικὴ ψυχὴ, κατὰ τὸν Ἰωάννη Χρυσόστομο, πρέπει νὰ ἐμπλουτίζεται μὲ ὅλα ἐκεῖνα τὰ πνευματικὰ ἐφόδια καὶ τὰ μέσα ποὺ θὰ τὴν καταστήσουν ἰκανὴ νὰ συλλάβει τὸν ἀληθινὸ προορισμὸ τῆς. Τοῦτο θὰ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ πρῶτιστα μὲ τὴ φροντίδα καὶ τὸ παράδειγμα τῶν ἰδίων τῶν γονέων. Γι' αὐτὸ προτρέπει ἕναν ἕκαστο γονέα μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Θρέψον ἀθλητὴν τῷ Χριστῷ» (ἀνάθρεψον τὸ παιδί σου εἰς ἀθλητὴν τοῦ Χριστοῦ)¹³.

Ὁ Χρυσόστομος, ὅμως, σπεύδει εὐθύς ἀμέσως νὰ ἐξηγήσει τί ἐννοεῖ μὲ τὴ λέξη «ἀθλητής». Ὁ ἱερός πατὴρ γνωρίζει πολὺ καλά ὅτι ἡ αὐστηρότητα τῆς χριστιανικῆς πνευματικῆς ἀσκήσεως καὶ ζωῆς, ποὺ πηγάζει ἀπὸ τὸ μοναχικὸ ἰδεώδες, δὲ θὰ μπορούσε ἀδιαμαρτύρητα καὶ χωρὶς ἀντιδράσεις νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς γονεῖς πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται. Γι' αὐτὸ ἐπεξηγεῖ στοὺς γονεῖς τί ἐννοεῖ ὅταν λέγει «Θρέψον ἀθλητὴν τῷ Χριστῷ», μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

«Δὲν λέγω νὰ ἀπαγορεύσης εἰς αὐτό [τὸ παιδί] τὸν γάμον καὶ νὰ τὸ στείλῃς εἰς τὰς ἐρήμους καὶ νὰ τὸ προπαρασκευάσης εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ μοναχικοῦ βίου· δὲν λέγω αὐτό. Θέλω μὲν τοῦτο καὶ θὰ ἠύχόμην ὅπως ὅλοι ἔζων ὡς μοναχοί, ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο φαίνεται βαρὺ, δὲν ἀναγκάζω. Ἀνάθρεψον ἀθλητὴν χάριν τοῦ Χριστοῦ· δίδαξον αὐτὸν ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας νὰ εἶναι εὐλαβὴς καὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων»¹⁴.

Τὰ ὅσα ὁ Χρυσόστομος προτείνει καὶ συμβουλεύει τοὺς γονεῖς νὰ πράξουν γιὰ τὴ διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν τους θεωρεῖ ὅτι εἶναι κατορθωτά, ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχει ἔλεγχος καὶ αὐστηρότητα ἐκ μέρους τῶν γονέων. Ἡ πίστη τοῦ ἱεροῦ πατρὸς στὴ δύναμη τῆς ἀγωγῆς, καὶ τοῦ ἐλέγχου καὶ τῆς αὐστηρότητας ποὺ συνοδεύει μιὰ τέτοια ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀγωγή, ἀναμφίβολα πηγάζει ἀπὸ τὴν πε-

12. Ὁ.π., σ. 40 καὶ 41.

13. Ὁ.π., σ. 40 καὶ 41.

14. Ὁ.π., σ. 41 καὶ 43.

ποίησή του στο εύπλαστον τῆς παιδικῆς ψυχῆς. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος φαίνεται νὰ εἶναι ἀπολύτως βέβαιος ὅτι «τὸ παιδίον εἶναι εὐπαιδαγωγῆτον»¹⁵. Ἴδου, μεταξὺ τῶν ἄλλων, πῶς διατυπώνεται αὐτὴ του ἡ πεποίθησις σ' ἓνα σημείο τῆς πραγματείας «περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονεάς ἀνατρέφειν τὰ τέκνα»:

«Ἐάν αἱ καλαὶ διδασκαλίαι ἐγγαρχαθοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ παιδίου, ἐφόσον αὐτὴ εἶναι ἀκόμη ἀπαλὴ καὶ τρυφερά, οὐδεὶς θὰ δυνηθῆ νὰ ἀφαιρῶσιν αὐτάς, ὅταν (μὲ τὴν πάροδον τῆς ἡλικίας) θὰ ἀποτυπωθοῦν ἀνεξίτηλοι εἰς τὴν ψυχὴν, ὡς ἡ σφραγὶς ἐπὶ μαλακοῦ κηροῦ»¹⁶.

Στὸ σημείο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ γονεῖς καὶ οἱ παιδαγωγοὶ μποροῦν νὰ διαπλάσσουν τὴν παιδικὴ ψυχὴ κατὰ τὸ δοκοῦν, ἔχει τὴ ρίζα τῆς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ τεχνῖτες τῆς ἐποχῆς ἐργάζονταν καὶ ἐξέθεταν τὰ δημιουργήματά τους στὶς ἀγορὰς τῶν πόλεων. Ὅπως, δηλαδή, ὁ μικροβιοτέχνης καὶ ὁ τεχνίτης ἐξουσιάζει, χειρίζεται καὶ διαμορφώνει τὴν ὕλη πού χρησιμοποιεῖ, προκειμένου νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἀντικείμενο χρήσιμο γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου/καταναλωτῆ, ἔτσι καὶ τὰ ἐντεταλμένα πρόσωπα γιὰ τὴν διαπαιδαγώγησι τῶν παιδιῶν μποροῦν νὰ συμπεριφέρονται πρὸς αὐτὰ μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο. Ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι ἡ πρώτη ὕλη τῶν προϊόντων τῆς παραγωγῆς τῶν τεχνιτῶν εἶναι ἐντελῶς ἄψυχη, ἐνῶ τὰ παιδιά εἶναι ζῶντες ὀργανισμοὶ μὲ δυνατότητες καὶ ἀδυναμίες, προικισμένα καὶ αὐτὰ μὲ τὸ «αὐτεξούσιον» καὶ τὶς παντοειδεῖς ἀνθρώπινες ἐπιθυμίες καὶ ἐκτεθειμένα ἀκουσίως ἢ/καὶ ἐκουσίως στοὺς διάφορους κοινωνικοὺς ἐπηρεασμούς.

Πάντως, θὰ πρέπει νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι μεταξὺ τῶν περισσοτέρων παιδαγωγῶν τῆς ἀρχαιότητος ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἱκανότητα λογικῆς σκέψεως εὐρίσκετο σὲ λανθάνουσα κατάσταση κατὰ τὴν παιδικὴ ἡλικία¹⁷. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ

15 Ὁ.π., σ. 51. Πρβλ. καὶ τὰ ὅσα ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει στὸ λόγο του «Πρὸς τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων», Ε,5: «Οὐ μικρὸν γὰρ τὸ ὄφελος, οἰκειότητά τινα καὶ συνήθειαν ταῖς τῶν νέων ψυχαῖς τῆς ἀρετῆς ἐγγενέσθαι· ἐπεὶ περὶ ἀμετάστατα πέφυκεν εἶναι τὰ τῶν τοιοῦτων μαθήματα, δι' ἀπαλότητα τῶν ψυχῶν εἰς βάθος ἐνημαινόμενα», Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., σ. 240.

16. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, ὁ.π., σ. 43.

17. Πρβλ. τὰ ὅσα ὁ Πλάτωνας ὑποστηρίζει γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴν Πολιτεία Β, 377B καὶ 378E, μὲ ἀφορμὴ τὴ διδασκαλία τῶν μύθων: «Οὐκοῦν οἶσθ' ὅτι ἀρχῆς παντὸς ἔργου μέγιστον, ἄλλως τε καὶ νέφ και ἀπαλω ὄψου; Μάλιστα γὰρ δὴ τότε πλάττεται, καὶ ἐνδύεται τύπος ὃν ἂν τις βούληται ἐνημηθῆσθαι ἐκάστω... Ὁ γὰρ νέος, οὐχ οἷος τε κρίνειν ὃ τι τε

παιδαγωγοί αυτοί σχεδόν θεωρούσαν ότι ο τρόπος συμπεριφοράς των παιδιών λίγο διέφερε από τον τρόπο με τον οποίο τὰ ζῶα ἐνεργοῦν. Ἡ ἄποψη αὐτὴ φαίνεται ὅτι υἰοθετεῖτο καὶ ἀπὸ χριστιανούς διανοητές. Ὁ Νεμέσιος ἐπικόπος Ἑμέσης τῆς Συρίας (περὶ τὸ τέλος τοῦ 4^{ου} αἰῶνα), στὸ περίφημο «Περὶ φύσεως τοῦ ἀνθρώπου» ἔργο του, ἀναφερόμενος στὴν ἔννοια τῆς προαίρεσης γράφει: «πᾶσα μὲν γὰρ προαίρεσις ἐκούσιος, οὐ πᾶν δὲ τὸ ἐκούσιον ἐν προαιρέσει· καὶ γὰρ τὰ παιδιά καὶ τὰ ἄλογα ἐκουσίως μὲν ποιεῖ, οὐ μὴν καὶ προαιρούμενα» (κάθε προαίρεση εἶναι ἐκούσια, δὲ γίνονται ὅμως ὅλα τὰ ἐκούσια μὲ προαίρεση· διότι καὶ τὰ παιδιά καὶ τὰ ἄλογα ἐκούσια ἐνεργοῦν, ὄχι ὅμως κατὰ προαίρεση)¹⁸.

Μιὰ τέτοια ἀντίληψη δὲ θὰ πρέπει νὰ ἐπισκιάζει τὴν ἀκλόνητη πίστη τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὄλων τῶν ἐποχῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ 4ου καὶ 5ου αἰῶνα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀπόλυτη καὶ πρωταρχικὴ ἀξία ἀποδίδεται στὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου –προφανῶς τοῦ ὄριμου στὴν ἡλικία– ὡς τοῦ τελειότερου δημιουργήματος τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος συχνὰ στὶς διάφορες ὁμιλίες του ἐξαίρει τὸ μεγαλεῖο τοῦ ἀνθρώπου ὡς τοῦ τε-

ὑπόνοια καὶ ὁ μή, ἀλλ' ἂν τηλικούτος ὢν λάβῃ ἐν ταῖς δόξαις δυσέκνιπτά τε καὶ ἀμετάστατα φιλεῖ γίνεσθαι· ὢν δὴ ἴσως ἕνεκα περὶ παντὸς ποιητέον ἂ πρώτα ἀκούουσιν ὅτι κάλλιστα μεμυθολογημένα πρὸς ἀρετὴν ἀκούειν», Πλάτωνος, *Πολιτεία*, ἢ *περὶ δικαίου, πολιτικού, ἀρχαῖον κείμενον* - μετάφρασις - σημειώσεις Φ. Παπᾶ, ἐν Ἀθήναις: Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Πάπυρος, σ. 132 καὶ 136. Ἐπίσης ὁ Πλούταρχος, ἀκολουθώντας τὸν Πλάτωνα, ἀναφέρει σχετικὰ: «Εὐπλαστον γὰρ καὶ ὑγρὸν ἢ νεότης καὶ ταῖς τούτων ψυχαῖς ἀπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντήρεται· πᾶν δὲ τὸ σκληρὸν χαλεπῶς μάλατται. Καθάπερ γὰρ σφραγίδες τοῖς ἀπαλοῖς ἐναπομάττονται κηροῖς, οὕτως αἱ μαθήσεις ταῖς τῶν ἔτι παιδίων ψυχαῖς ἐναποτυποῦνται», Πλούταρχος, *Περὶ παιδῶν ἀγωγῆς*, εἰσαγωγή - μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ Ε. Κεχροπούλου, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἐνάλιος, 1997, σ. 26. Πρβλ. καὶ R. E. MUUSS, *Theories of Adolescence*, New York: Random House, 1975, third edition, σ. 12-19· MARK GOLDEN, *Children and Childhood in Classical Athens*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1993.

18. ΝΕΜΕΣΙΟΥ ΕΜΕΣΗΣ, *Περὶ φύσεως ἀνθρώπου*, ΒΕΠΕΣ, τόμ. 38, σ. 283-284. Ἡ θέση αὐτὴ φαίνεται νὰ εἶναι καθαρὰ ἀριστοτελική. Ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια 1111b8 τὴν ἔννοια τῆς προαίρεσης ὡς ἀκολούθως: «Προαίρεσις οἰκειότατον εἶναι δοκεῖ τῇ ἀρετῇ καὶ μᾶλλον τὰ ἥθη κρίνειν τῶν πράξεων. Ἡ προαίρεσις δὴ ἐκούσιον μὲν φαίνεται, οὐ ταυτὸν δέ, ἀλλ' ἐπὶ πλέον τὸ ἐκούσιον· τοῦ μὲν γὰρ ἐκουσίου καὶ παῖδες καὶ τὰ ἄλλα ζῶα κοινωνεῖ, προαιρέσεως δ' οὐ, καὶ τὰ ἐξαίφνης ἐκούσια μὲν λέγομεν, κατὰ προαίρεσιν δ' οὐ», ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ἀρχαῖον κείμενον - εἰσαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις Ἀ. Δαλέζιος, ἐν Ἀθήναις: Ἐπιστημονικὴ Ἑταιρεία τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Πάπυρος, σ. 130.

λειότερου δημιουργήματος του Θεού. «*Εικών γάρ του Θεού ὁ ἄνθρωπος*», ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος σὲ μιὰ ὁμιλία του¹⁹.

Ὡς ἄνθρωπος, ὅμως, θὰ πρέπει νὰ νοηθεῖ –κατὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ ἱεροῦ πατρὸς– μόνο ὁ ἐνήλικος, ὁ ὄριμος, δηλαδή, στὴν ἡλικία ἄνθρωπος. Καὶ τοῦτο γιατί, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὁ Χρυσόστομος ἐνδιαφέρεται ὁ ἄνθρωπος νὰ κατανοεῖ τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς, καὶ νὰ τὸν ἐφαρμόζει ἔμπρακτα σὲ ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς καθημερινῆς του ζωῆς. Γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ χρειάζεται προφανῶς ὠριμότητα. Ἡ ἀπαιτούμενη, ὅμως, ὠριμότητα γιὰ τὴν ἐνσυνείδητη βίωση τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως ἐξασφαλίζεται, τουλάχιστον, μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀντίληψη ἀποκλείεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου ἡ παιδικὴ ἡλικία, ἀφοῦ στὴν ἡλικία αὐτὴ ἢ μετὰ λόγου πραγμάτωση τῆς ἀρετῆς φαίνεται νὰ εἶναι ἰδιαίτερα δύσκολη ἂν ὄχι ἀνέφικτη²⁰.

Ἐν τέλει, ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἐνδιαφέρεται οἱ γονεῖς νὰ καθοδηγοῦν τὰ παιδιά τους, καθὼς μεγαλώνουν, στὴν προοδευτικὴ μετοχὴ στὸ ἀγαθὸ τῆς

19. ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Εἰς Ἐφεσίους*, ὁμιλία ΚΑ', 4, PG 62, 154, παρὰ Β. Δ. ΧΑΡΩΝΗΣ (μὲ τὴ συνεργασία Ο. Ἀ. Λανάρα), *Παιδαγωγικὴ Ἀνθρωπολογία Ἰωάννου Χρυσόστομου*, τόμ. Α', Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς οἶκος Ἐλευθερίου Μερετάκη «Τὸ Βυζάντιον», 1993, σ. 512.

20. Ἡ ἀντίληψη ὅτι τὰ παιδιά στεροῦνται τῆς ἰκανότητος λογικῆς σκέψης ἦταν εὐρέως διαδεδομένη στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ μεσαίωνα. Μιὰ τέτοια ἀντίληψη συχνὰ ἀπαντᾶται στὰ Βυζαντινὰ ἀγιολογικὰ κείμενα. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα μελέτη: Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος καὶ ἡλικίες στὴ Βυζαντινὴ κοινωνία. Ἡ κλίμακα τῶν ἡλικιῶν ἀπὸ τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τῆς μέσης ἐποχῆς (7ος-11ος αἰ.)*, Ἀθήνα: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν Ε.Ι.Ε, 1997, ὅπου μεταξὺ τῶν ἄλλων σημειώνονται συμπερασματικὰ τ' ἀκόλουθα: «Ἡ εἰκόνα τοῦ παιδογέροντος ὑποδεικνύει ὅτι στὴν ἀντίληψη τοῦ βιογράφου τὸ ἰδανικὸ παιδί πού ἀντιπροσωπεύει ὁ ἅγιος εἶναι στὴν πραγματικότητα ἓνας ἐνήλικας σὲ μικρογραφία. Τὸ παιδί ὡς πρόσωπο σὲ πρωταγωνιστικὸ ρόλο ἀπουσιάζει ἀπὸ τοὺς Βίους ὄλων τῶν ἐποχῶν, εἴτε εἶναι ὁ μικρὸς ἐνήλικας πού περιγράψαμε, εἴτε εἶναι τὸ τερατῶδες παιδί μὲ τὴν ὑπερφυσικὴ δύναμη πού βλέπει ὄραματα καὶ κάνει θαύματα, συμπεριφερόμενο ἐντέλει καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ὡς ἐνήλικας. Ἀλλὰ καὶ σὲ δευτερεύοντες ρόλους μέσα στὴ διήγηση εἶδαμε ὅτι τὸ παιδί παρουσιάζεται οὐσιαστικὰ ὡς μὴ-παιδί. Ἀσφαλῶς εἶναι ἓνα ὄν πού χρειάζεται φροντίδα: αὐτὴ ἄλλωστε ἢ φροντίδα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς φυσικῆς του ἀδυναμίας τὸ κατατάσσει σὲ ξεχωριστὴ ἡλικιακὴ κατηγορία. Ἡ παιδικὴ ἡλικία ὅμως, ὅπως σημαγροφεῖται μέσα στοὺς Βίους, συνιστᾷ ἀπαξία καθεαυτῆν: ἔχει νόημα μόνον ὡς στάδιο προετοιμασίας γιὰ τὴν ἐνήλικη ζωὴ καὶ γι' αὐτὸ ἔχει θέση στὴν ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς τοῦ ἁγίου...Οἱ Βίοι τῶν ἁγίων –ἂν ἀποδεχόμαστε ὅτι ἀποτυπώνουν συλλογικότερες νοοτροπίες, ὑπὸ τὸ πρῖσμα πού ἔχουμε προτείνει– φανερόνουν ὡς πρὸς τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ μιὰν ἀπαξιωτικὴ στάση τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἀπέναντι στὴν παιδικὴ ἡλικία», σ. 91-92.

«φρόνησης» και τῆς «κατὰ Θεὸν σοφίας». Ἀναγνωρίζει, βέβαια, ὅτι ἡ καθοδήγηση αὐτὴ εἶναι ἔργο πολὺ δύσκολο. Παρὰ ταῦτα, τονίζει ὅτι εἶναι «μέγα καὶ ἀξιοθαύμαστον τὸ μέρος τοῦτο τῆς φιλοσοφίας», τῆς ὁποίας τὰ συστατικὰ εἶναι «ἡ ἀληθινὴ γνῶσις περὶ Θεοῦ, περὶ τῶν μετὰ θάνατον ἀγαθῶν, περὶ τῆς γενένης, περὶ τῆς βασιλείας (τοῦ Θεοῦ)». Ἡ μύηση σ' αὐτὰ τὰ θέματα θὰ καταστήσουν ἱκανὸν τὸν παιδαγωγούμενο, σύμφωνα μὲ τὸ Χρυσόστομο, «νὰ κρίνῃ μετὰ συνέσεως τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, τί εἶναι πλοῦτος, τί δόξα, τί πολιτικὴ ἰσχὺς, ὥστε νὰ περιφρονῇ πάντα ταῦτα καὶ νὰ ποθῇ τὰ ὑψίστα (οὐράνια) ἀγαθὰ»²¹.

Ὡς συνεπὴς θιασώτης καὶ ἐνσαρκωτῆς τοῦ μοναχικοῦ ιδεώδους ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ὑπογραμμίζει γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά, οἰονεὶ ὡς συμπέρασμα τῶν ὄσων ἀνέπτυξε στὴν πραγματεία «περὶ κενοδοξίας καὶ ὅπως δεῖ τοὺς γονέας ἀνατρέφειν τὰ τέκνα», τ' ἀκόλουθα:

«Οὐδὲν ἄλλο καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον τόσον ἄφρονα, ὅσον τὰ πάθη αὐτὰ (τοῦ πλοῦτου, τῆς δόξης, τῆς πολιτικῆς ἰσχύος). Διὰ τὴν σοφίαν ἀρκεῖ ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ὀρθὴ κρίσις τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Τὸ ἄκρον ἄωτον τῆς σοφίας εἶναι νὰ κατανικήσῃ τὰς παιδικὰς ἀνοησίας. Ἄς μανθάνῃ νὰ περιφρονῇ τὸν πλοῦτον, τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων, τὴν πολιτικὴν δύναμιν, τὸν θάνατον, τὴν ἐπίγειον ζωὴν. Τοιοῦτοτρόπως θ' ἀποβῇ σοφός»²².

Ἡ ἐξήγηση ἐμμονῆς τοῦ Χρυσοστόμου στὴν ἀξία τῆς ἀνατροφῆς τῶν χριστιανοπαίδων τῆς ἐποχῆς του μὲ βάση τὴ λιτότητα, τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴ στέρηση πού συνεπάγεται τὸ ιδεώδες τοῦ μοναχισμοῦ καὶ ἡ πηγάζουσα ἀπὸ αὐτὸ ἀσκητικὴ χριστιανικὴ ζωὴ, στηρίζεται σὲ μιὰ ἱστορικὴ πραγματικότητα. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι ὅτι ὁ Χρυσόστομος ὑπῆρξε γέννημα καὶ θρέμμα τῆς Ἀντιόχειας. Ὅπως ὀρθὰ ἔχει παρατηρηθεῖ, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (4^{ος} αἰῶνας):

«Ἡ πόλις αὕτη ἀνῆκεν ἐξ ἴσου εἰς τὸν ἐθνισμόν καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν, θέατρον ἀποβάσα τῶν ζωηροτέρων μεταξὺ αὐτῶν προστριβῶν, ἅμα δὲ καὶ τῆς λανθανούσης ἀλληλεπιδράσεως αὐτῶν»²³.

21. Δ. Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ, ὁ.π., σ. 95.

22. Ὁ.π., σ. 95, 97.

23. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἔκδοσις δευτέρα ἐπισημασμένη μετὰ προλόγου ὑπὸ τοῦ Μακ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος κ. Ἰερωνύμου, ἐν Ἀθήναις: Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1970, σ. 20. Βλ. καὶ JACLYN L. MAXWELL, *Christianization and Communication in Late Antiquity. John Chrysostom and his Congregation in Antioch*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Ἡ ἀναφορὰ στὶς ἱστορικές συνθήκες τοῦ 4^{ου} αἰῶνα δικαιολογεῖ ἐν πολλοῖς τοὺς λόγους ποὺ ἐπέβαλαν τὴν υἰοθέτηση μιᾶς αὐστηρῆς παιδαγωγικῆς στάσης τοῦ Χρυσοστόμου ἀπέναντι στοῦ θέματος τῆς διαπαιδαγώγησης τῶν νέων καὶ τῆς ρύθμισης τῆς κοινωνικῆς τους συμπεριφορᾶς. Μιᾶς συμπεριφορᾶς ποὺ στηρίζεται σὲ κανόνες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ βιοθεωρία. Ἄν καὶ στὸν τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς ἀνατροφῆς τῶν νέων διακρίνεται μιὰ ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα, ἴσως ἀκατανόητη γιὰ τὸ σημερινὸ ἄνθρωπο τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μετανεωτερικῆς ἐποχῆς, θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ Χρυσόστομος δὲν παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ φιλοσοφία τῆς ἀρχαιοελληνικῆς καὶ τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ φιλοσοφία αὕτη ἐνδιαφέρεται, κατὰ κύριο λόγο, νὰ καταστήσει τὸν ἀναπτυσσόμενο ἄνθρωπο ὅσο γίνεται ταχύτερα ἐνήλικο καὶ ἱκανὸ ν' ἀναλάβει τὶς εὐθύνες του ἀπέναντι στὴν οἰκογένεια, τὴ θρησκευτικὴ του κοινότητα καὶ ἐν γένει τὴν κοινωνία τῶν ἐνηλίκων.

Ὅμως, ὁ δανεισμὸς καὶ ἡ ἐπεξεργασία στοιχείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ ἀρχαιοελληνικὴ καὶ ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία καὶ πρακτικὴ ἐνσωματώνονται κατὰ τρόπο ὀργανικὸ καὶ σύμφωνο μὲ τὴ γενικότερη περὶ ἀνθρώπου χριστιανικὴ διδασκαλία τοῦ Χρυσοστόμου. Ἡ διδασκαλία αὕτη τιμᾶ καὶ σέβεται τὸν ἄνθρωπο ὡς τὸ τελειότερο δημιούργημα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως κάλλιστα συνοψίζεται στὴ διατύπωση τοῦ ἴδιου του Χρυσόστομου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἄνθρωποι «ὅμοιοι Θεοῦ γινόμεθα... δικαιοσύνην ἀσχοῦντες, φιλανθρωπίαν ἐπιδεικνύμενοι, χρηστοὶ καὶ ἐπιεικεῖς ὄντες, τοὺς πλησίον ἐλεοῦντες, πᾶσαν ἀρετὴν διώκοντες»²⁴.

Μὲ βάση αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις, ἡ θέση καὶ ἡ στάση τοῦ Χρυσόστομου ἀπέναντι στὴ νεότητα θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ σαφῆς, δίκαιη καὶ ἐν πολλοῖς οἰκοδομητικὴ. Ὅπου σημειώνονται –ὅπως εἶναι ἐξᾴλλου φυσικό– ὀρισμένες ἐξόφθαλμες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὸ σημερινὸ τρόπο κατανόησης τῆς φύσης καὶ τῶν προβλημάτων τῆς νεότητος αὐτῆς δὲν αἴρουν τὴ σημασία καὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση τὴν πρωτοπορία, ποὺ παρουσιάζει ἡ συστηματικὴ ἐνασχόληση τοῦ Ἰωάννου Χρυσόστομου, ὡς χριστιανοῦ κληρικοῦ, μὲ θέματα χριστιανικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀνατροφῆς τῶν νέων. Μὲ αὕτη τὴν ἔννοια, οἱ χριστιανοὶ γονεῖς τῆς Ἀντιόχειας θὰ πρέπει νὰ αἰσθάνονταν ἰδιαίτερα εὐτυχεῖς γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴ φροντίδα ποὺ ἐπέδειξε ἓνας ἀπλὸς τότε πρεσβύτερος τῆς Ἐκκλησίας

24. ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Εἰς τὸ «Κύριε, οὐχὶ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ὁδὸς αὐτοῦ», PG 56, 159, παρὰ Β. Δ. ΧΑΡΩΝΗΣ, *Παιδαγωγικὴ Ἀνθρωπολογία Ἰωάννου Χρυσόστομου*, τόμ. Α', ὁ.π., σ. 533-534.

τους απέναντι στο πάντοτε δύσκολο θέμα της ανατροφής των παιδιών, ιδιαίτερα σε μιὰ πολυθρησκευτική και κοσμοπολίτικη κοινωνία, όπως ήταν ή κοινωνία της πόλης τους εκείνη την εποχή.

Από όσα αναπτύχθηκαν παραπάνω θά μπορούσε νά εξαχθεί άβιαστα τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ προτροπές τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς χριστιανοὺς γονεῖς ἔχουν ἓνα σημαντικό νόημα. Τὸ νόημα αὐτὸ εἶναι ὅτι ὀφείλουν ἅπαντες ἀνεξαιρέτως οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὰ θέματα τῆς νεότητος νά στηρίζονται σὲ ἀρχές καὶ κατευθύνσεις πού θά προβάλλουν τὶς αἰώνιες χριστιανικὲς ἀξίες. Οἱ ἀξίες αὐτὲς προάγουν τὴν πνευματικὴ χριστιανικὴ ζωὴ καὶ καθιστοῦν τοὺς ἐμφορούμενους ἀπ' αὐτὲς κοινωνοὺς τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίον. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ, οἱ συμβουλές τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου δὲν εἶναι δυνατὸν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἐμπεριέχουν ἓνα νόημα πού εἶχε ἰσχὺ καὶ ἐφαρμογὴ μόνο γιὰ τὴν ἐποχὴ πού ἐλέχθησαν καὶ γιὰ τὸ συγκεκριμένο κοινὸ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνθηκαν. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νά εἶναι ἔτσι, ἔστω καὶ ἂν ὀρισμένες ἀντιλήψεις –κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ τῆς συσσωρευμένης ἀνθρώπινης ἐμπειρίας– θεωροῦνται σήμερα ἰδιαίτερα ἀμφιλεγόμενες, ὅπως εἶναι, λ.χ. ἡ ἀσκησιμὸς φόβου ἐκ μέρους τῶν ἐντεταλμένων τροφῶν ἀπέναντι στὰ παιδιὰ ἢ ἡ χρῆσιμὸς τῆς τιμωρίας τοῦ ξυλοδαρμοῦ τῶν παιδιῶν²⁵.

Ἀντίθετα μάλιστα, σὲ μιὰ ἐποχὴ, ὅπως ἡ δική μας, ὅπου οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι καὶ ἰδιαίτερα οἱ νέοι ἔχουν ἀπωλέσει σὲ μεγάλο καὶ ἐπικίνδυνο βαθμὸ τὸν πνευματικὸ τους προσανατολισμὸ καὶ τὴν πρὸς τὰ ἄνω κατεύθυνση, οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, καθὼς καὶ τῶν Μεγάλου Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, ἔρχονται νά μᾶς ὑπενθυμίσουν τὸν ἀληθινὸ μας προσορισμὸ ὡς δημιουργημάτων τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ· νά μᾶς ἐνδυναμώσουν στὴν πορεία τῆς πνευματικῆς μας ὀριμότητος καὶ τελείωσης καὶ ταυτόχρονα νά μᾶς ἀνακουφίσουν ἀπὸ τὸ ἄγχος τῆς καθημερινῆς πολὺπλοκης ζωῆς καὶ τῶν ἀναποτελεσματικῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ μεσσιανισμοῦ.

Σ' αὐτὴ τὴν πορεία πρὸς τὰ ἄνω γιὰ λύτρωση καὶ σωτηρία, ὁ ὀρθόδοξος χριστιανὸς ἔχει ὀδηγὸ τὸ παράδειγμα τοῦ ἐνσαρκωμένου Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐν Χριστῷ ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν φωτεινὰ παραδείγματα τῆς ἐμπρακτικῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ πα-

25. Πρὸβλ. Δ. Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, *Οἱ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας*, ἐν Ἀθήναις: Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1961, ἔκδοσις δευτέρα, σ. 101.

ράδοσης. Στὴ χορεία τῶν ἁγίων καὶ πεφωτισμένων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μας, στὴν ὁποία ἐξέχουσα θέση κατέχουν οἱ Τρεῖς τιμώμενοι ἀπόψε Ἱεράρχες, μπορεῖ μὲ ἀσφάλεια καὶ βεβαιότητα νὰ προσφεύγει γιὰ μεσολάβηση καὶ πνευματικὴ βοήθεια ὁ σημερινὸς πιστὸς χριστιανὸς καὶ νὰ εὐχεται, μαζὶ μὲ τὸν ἐμπνευσμένο καὶ γλαφυρὸ ἐκκλησιαστικὸ ὑμνωδὸ τῆς μνήμης τους: «Πανάγιοι διδάσκαλοι, σπεύσατε ἐξελεῖν τοὺς πιστοὺς ἐκ τῶν τοῦ βίου σκανδάλων, καὶ ῥῦσαι κολάσεων, τῶν αἰωνίων ἡμᾶς»²⁶.

26. Δοξαστικὸ τῶν στιχηρῶν τοῦ ἔσπερινοῦ, ἰδιόμελο τοῦ πλ. α' ἤχου τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.